

VOCABULAIRE: СЛОВНИК ЄВРОПЕЙСЬКИХ ФІЛОСОФІЙ

Барбара КАССЕН

ПРЕЗЕНТАЦІЯ

Однією з найпекучіших проблем сьогоденної Європи є мовна проблема. Можна розглядати два шляхи її вирішення: вибрати одну домінуючу мову та спілкуватися нею – “увсесвітнену” англо-американську; або ж грати на підтриманні плюралізму, віддаючи щоразу данину сенсу та важливості відмінностей, що є єдиним способом реально полегшити спілкування між мовами та культурами. *Словник європейських філософій: лексикон неперекладних понять* базується саме на другій точці зору. Але він спрямований скоріш у майбутнє, ніж у минуле: він не пов’язаний з ретроспективною та уречевленою Європою – до речі, якою? – яка визначається накопиченням шарів спадку, які укріплюють місцеві особливості, а з Європою у розвитку, у дії, *energeia* скоріш за *ergon*, яка опрацьовує розбіжності, напруження, переходи, привласнення, нісенітниці для того, щоб краще вибудуватися.

Відправною точкою стали міркування стосовно труднощів перекладу філософських текстів. Ми хотіли осмислити філософію різними мовами, розглянути філософські теорії так, як вони промовляються, і подивитися, що такий підхід змінює у наших манерах філософствувати. Саме через це ми створили не N-ний Філософський словник або Філософську енциклопедію, які б розглядали у самих собі поняття, авторів, течії та системи, а *Словник європейських філософій*, побудований навколо слів, які вибиралися у порівнянні різних мов, принаймні, основних мов, якими написано європейську філософію – після Вавилонського стовпотворіння. З цієї точки зору ми взяли за модель “Словник індоєвропейських соціальних термінів” Еміля Бенвеніста, плюралістичний та компаративістичний твір: щоб знайти сенс одного слова в одній мові,

він показує його зв'язки, вивчає, в які мережі воно входить, та намагається дослідити, як функціонують ці мережі в одній мові, порівнюючи з мережами інших мов.

Ми не працювали ні з усіма словами, ані з усіма мовами, ані з усіма філософіями. За предмет дослідження ми обрали *симптоми розбіжностей*, “неперекладності” між певною кількістю сучасних європейських мов, повертаючись до давніх мов (грецької та латини), та користуючись як проміжною ланкою івритом та арабською щоразу, коли це було необхідно для зрозумілості цих розбіжностей. Те, що йдеться про *неперекладні поняття*, аж ніяк не означає, що ці терміни, вислови, синтаксичні та граматичні звороти ніколи не перекладалися або не можуть бути перекладені. Неперекладне – це, скоріше, те, що ми постійно, раз по разу (не) перекладаємо. Але це свідчить, що їхній переклад тією чи іншою мовою становить таку проблему, що інколи приводить до появи неологізму або нового значення вже існуючого слова: вірна ознака того, що у двох мовах як окремі слова, так і понятійні поля, не збігаються – чи кажучи *mind* ми розуміємо те ж саме, що кажучи *Geist* або *esprit*; *npavda* – це *justice* або *vérité*, та що відбувається, коли ми передаємо *mimesis* словом *représentation* замість *imitation*? Кожна словникова стаття відштовхується, таким чином, від неперекладного та містить порівняння термінологічних полів, зіткнення яких створює історію та географію мов і культур. *Словник європейських філософій* є “лексиконом неперекладних понять” у тій мірі, в якій він висвітлює у своїй галузі головні симптоми відмінностей мов.

Відбір словникових статей є результатом подвійного дослідження, діяхронічного та синхронічного. Діяхронія – для роздумів про переходи та розгалуження: від грецької до латини, від латини античної до схоластичної, а потім гуманістичної, з моментами взаємодії з івритською та арабською традиціями; від давньої мови до живої; від однієї живої мови до іншої; від однієї традиції, системи та філософської ідіоми до інших; від одного поля знань та логіки до інших. Таким чином було віднайдено історію понять, виявляючи переломні моменти та механізми, які визначають ту чи іншу “епоху”. Синхронія, – щоб зафіксувати сучасний стан, окреслити національні філософські пейзажі; показати неодмінність наявності забутого або вигаданого: безеквівалентні, сторонні явища, дублети, лакуни, “фальшиві друзі перекладача”, які в кожній окремій мові кристалізують теми та деталізують операції. Тож, на основі сучасних творів, які водночас є причинами та результатами філософського стану

певної мови, ми питаємо себе, чому терміни, які ми вважаємо зазвичай беззаперечно еквівалентними, мають різні значення та різні сфери вжитку – які можливості філософської думки в рамках можливостей мови.

Із самого початку полем нашого дослідження був європейський простір. *Словник* має фактично політичну мету: зробити так, щоб європейські мови визнавалися, і не тільки з точки зору збереження культурної спадщини, як ми охороняємо зникаючі явища. З огляду на це, є дві позиції, від яких ми рішуче відмежовуємося. Перша – це тотальна англійська, вірніше “а-ля” англійська – ця офіційна англійська європейської співдружності та наукових конференцій, яка, звичайно, працює, але вже майже не є мовою (найгірше розуміють її справжні англійці). Англійська мова сьогодні грає роль “допоміжної між-народної мови”, як висловився Умберто Еко, вона зайняла своє місце у хронологічному ряду мов міжнародного спілкування (грецька, латина, французька): це водночас універсальна мова освіченої технократії та мова ринку, вона нам потрібна для всіх життєвих ситуацій. Але філософське положення англійської як єдиної мови заслуговує на те, щоб бути розглянутим трохи інакше. Тут англійська перебуває, скоріш, в ряду універсальної характеристики, вигаданої Лейбніцем. Ніколи англійська мова не може бути зведена до концептуального розрахунку, на зразок математичного: як і всі інші, вона є природною мовою, тобто мовою культури, чудовою та багатою своїми відтінками. Проте, за певної тенденції “аналітичної філософії” (правда, що ніяка термінологічна пересторога ніколи не буде тут достатньою, тому що етикет, через *linguistic turn*, має значення навіть для тих, хто вчить нас заново ставити питання до мови, від Вітгенштейна до Остіна, Куайна або Кейвела) філософія належить до універсальної логіки, однакової для всіх часів і всіх народів – Аристотель, мій колега з Оксфорда. Тож неважливо, яка саме мова, в даному разі англійська, “одягає” поняття. Ця перша універсалістська мотивація стикається з другою. Вся англо-саксонська традиція намагалася не використовувати жаргон, відмовитися від езотеричного мовлення, спустити повітряні кульки метафізики: англійська представляється в цьому випадку у своїй мовній своєрідності, у своєрідності *common sense* та спільного досвіду, включаючи мовний спільний досвід. Безтілесність раціонального та активність повсякденного мовлення поєднуються, щоб підкріпити перевагу англійської мови, яка

виражається, у найгіршому випадку, у тому, що цій континентальній філософії, яку хитрощами заманили в історичні та мовні обставини, відмовляється у статусі філософії.

Ні... ані... Друга позиція, від якої ми відмежовуємося, це та, що веде від генія мов, з усіма їхніми кліше, до “онтологічного націоналізму” (за висловом Жана-П’єра Лефевра). Ми зустрічаємо її уявлену Гердером, в той момент, коли він займається перекладом, як імітацію та трансплантацію, які властиві саме німецькій мові: “в той час, як в Італії муза спілкується, співаючи, у Франції вона розповідає та примхливо мудрує, в Іспанії вона має лицарську уяву, в Англії вона мислить гостро та глибоко, що робить вона в Німеччині? Вона імітує. Тож імітація є її характером [...] Для досягнення цієї мети ми володіємо чудовим засобом, своєю мовою; вона може бути для нас тим, чим є рука для імітатора-художника” (J.G.Herder, *Lettres sur l’avancement de l’humanité*, in P.Caussat, D.Adamski, M.Crépon, *La Langue source de la nation*, Mardaga, 1996, trad. De P.Caussat, p.105) Вона представлена певною гайдеггерівською традицією, за якою існує “філософська” мова, тобто найпридатнішою для філософії є одна з мов, яка займає в історії західної континентальної філософії домінуючу позицію. Мартін Гайдеггер вважає, що західна філософська думка народжується не так у Греції, як у грецькій мові, і що тільки німецька мова піднімається до рівня грецької у ієрархії мов філософії, так само, як “наявність неперекладного стає критерієм дійсного” (Jean-Pierre Lefebvre, “Philosophie et philologie : les traductions des philosophes allemands” in *Encyclopaedia universalis*, Symposium, Les Enjeux, 1, 1990, p. 170). “Грецька мова є філософською, інакше кажучи [...] філософствувала сама по собі як мова і як обрис мови. Те саме можна сказати про кожну автентичну мову, звісно, у різній мірі. Ця міра визначається у глибині та могутності існування певного народу або раси, які розмовляють цією мовою та існують у ній. Глибинний та філософськи креативний характер грецької мови ми віднаходимо тільки у нашій німецькій мові” (M.Heidegger, *De l’essence de la liberté humaine*, *Introduction à la philosophie* [1930], trad. E.Martineau, Gallimard, 1987, p. 57s). Навіть якщо це, в певному сенсі, “правильно” (слова та мовні звороти грецької та німецької неодмінно зустрічаються у багатьох статтях словника), не ця правда нам потрібна. Наша робота дуже далека від такої сакралізації неперекладного, побудованої на ідеї абсолютної неспівмірності мов та пов’язаної з майже святістю окремих із них. Саме тому, на відміну

від історії телеологічної філософії, векторизованої за принципом зиску або втрати, ми не наділили жодну з мов, живих або мертвих, особливим статусом.

Ані логічний універсалізм, байдужий до мов, ані онтологічний націоналізм, що “есенціалізує” геній мови: на протиставлення цим двом позиціям, якою ж є наша? Якщо б я мала її охарактеризувати, я сказала б, як Дельоз: “детериторизація”. В нашій позиції географія протиставляється історії, семантична мережа – ізольованому поняттю. Ми відштовхнулися від принципу множинності (про це свідчить використання форми множини: словник філософій, лексикон неперекладних понять) та весь час його дотримувалися: ми вивчали питання неперекладності, не шукаючи чогось єдиного ні як початкового елементу (мова-джерело, вихідні слова, вірність онтологічній передачі), ані як кінцевого (мессіанічна мова, раціональна спільнота).

Перш за все, велика кількість та різноманітність мов – як підкреслює Вільгельм фон Гумбольдт, “мова проявляється в реальності тільки як різноманітність.” (*Über die Verschiedenheiten...*, in *Gesammelte Schriften*, éd. A. Leitzmann *et al.*, Berlin, Behr, vol. VI, p. 240). Вавилонське стовпотворіння було щасливим випадком, якщо зрозуміти, що “різноманітність мов ніяким чином не зводиться до різноманітності назв однієї речі: вони є різноманітними перспективами цієї самої речі і коли ця річ не є предметом зовнішніх сенсів, часто ми маємо справу з такою ж кількістю речей, по-різному оздоблених для кожного (“Fragment de monographie sur les Basques” [1822]; dans P.Caussat, *La langue source de la nation*, Mardaga 1996, p.433). Річ складається з перспектив, кожна мова має своє бачення світу, яке ловить інший світ у свої тенета, перетворює його, при цьому спільний світ є не так відправною точкою, як регулюючим принципом. Шлайермахер яскраво висвітлює напруження, яке існує між поняттям, у його претензії на універсальність, та його лінгвістичним виразом, коли він стверджує, що у філософії, більш ніж у будь-якій іншій галузі, “кожна мова містить [...] систему понять, які, саме через те, що вони стикаються, об’єднуються та взаємодоповнюються в одній мові, створюють одне ціле, різні частини якого не збігаються з жодною частиною системи інших мов, за винятком, і це ще питання, понять “Бог” і “бути”, першого іменника та першого дієслова. Тому що навіть абсолютно універсальне, хоча воно перебуває поза сферою особливостей, освітлюється та забарвлюється мовою. (*Des différentes méthodes du traduire*, tr. de A. Berman, Le Seuil, 1999, p. 84–85). Хочемо звернути вашу увагу на

“це ще питання”: навіть Бог та Буття освітлені та забарвлені мовою; універсальність понять повністю абсорбована лінгвістичною унікальністю.

Різноманітність існує не тільки між мовами, а й у кожній мові. Мова, як ми її розглядаємо, є не фактом природи, не предметом, а явищем в історії культури, яке постійно вигадує себе. Тож предмет словника складають мови через твори, ними написані, та переклади цих творів на різні мови, в різні часи. Мережі слів та значень, які ми хотіли осмислити, є мережами філософських ідіом, для яких відомі дата створення, автори та конкретні твори, де вони вживаються; ці мережі є одиничними та конкретними, пов'язаними з певною адресою (екзотеричними або езотеричними), з рівнем мови, зі стилем, з відношенням до традиції (моделі, референції, палімпсести, розриви, інновації). Кожний автор, а філософ є автором, в той самий час, коли він пише певною мовою, створює свою власну мову – як каже Шлайєрмахер про стосунки між автором і його мовою: “він є її органом, а вона – його” (“*L'herméneutique générale, 1809–1810*” in *Herméneutique*, trad. C. Berner, Cerf/PUL, 1987, p. 75). Тож про неперекладність можна говорити час від часу.

Різноманітність, врешті-решт, виявляється у багатозначності слова у певній мові. Як говорив Жак Лакан: “Мова, крім усього, є тільки повним зібранням двозначностей, які залишила її історія”. (*Scilicet*, 4, Le Seuil, 1973, p. 47). Словник змусив нас ще раз звернутися до феномена омонімії, граничним випадком та сучасною карикатурою якої є омофонія. З часів Аристотеля та його аналізу дієслова “бути” відомо, що не так уже й легко відрізнити омонімію та полісемію: сучасні французькі слова *sens* 1) значення слова, *meaning* англійською; 2) почуття, наприклад, дотикання, *sense* (англ.); 3) напрямок, наприклад, течії води, *direction* (англ.) – являють собою наслідок полісемії латинського слова *sensus*, яке є, у свою чергу, перекладом грецького *nous* (“чуття, дух, розум, намір, інтуїція...”), полісемія якого, з нашої точки зору, зовсім інша. Перехід від однієї мови до іншої змушує відчуті ці викривлення та семантичні потоки; він дозволяє дослідити двозначності, носієм яких є кожна мова, їхні значення, їхню історію, їхні перетини з іншими мовами.

У своїй “Передмові” до *Агамемнона* Есхіла, якого він вважав “неперекладним”, Гумбольдт висловлює ідею доречності проведення дослідження “синонімічності мов” та визнає, що кожна мова виражає поняття по-різному: “Слово в такій малій мірі є знаком поняття, що поняття не може навіть народитися без нього, ще менше – бути

зафіксованим; невизначена дія сили думки конденсується в слові, як легкі хмаринки з'являються на чистому небі". "Така синонімічність основних мов ще ніколи не досліджувалася", додає він, "хоча у багатьох письменників ми знаходимо відповідні фрагменти, але це дослідження стане, якщо до нього підійти з розумом, одним з найпривабливіших творів" (tr. D. Thouard, in *Sur le caractère national des langues et autres écrits sur la langage*, Seuil, 2000, p. 33-35). Наш *Словник* цілком може стати цим "одним з найпривабливіших творів". Сподіваюся, що він приверне увагу до іншої манери філософствувати, яка не розглядає понять без слів, тому що немає понять без слів.

Амбітною метою *Словника* було створити картографію європейських філософських відмінностей з використанням досвіду перекладачів, і тих перекладачів (істориків, коментаторів, критиків, інтерпретаторів), якими ми є як філософи. Він є робочим інструментом нового типу, незамінним для розширеної наукової спільноти, яка знаходиться на етапі створення, так саме, як і путівником філософською Європою для студентів, викладачів, дослідників та тих, хто цікавиться своєю власною мовою та мовами інших людей. Це також колективна 10-річна праця. Робота над словником об'єднала навколо групи з 20-ти науковців – Шарля Баладье, Етьєна Балібара, Марка Бюо де Лоне, Жана-Франсуа Куртіна, Марка Крепона, Сандри Ложіє, Алена де Лібера, Жаклін Ліхтенштейн, Філіпа Рено, Ірен Розье-Каташ - більш ніж 150 працівників найрізноманітніших галузей лінгвістичного та філософського знання. Ця насправді колективна робота (довга, складна, яка викликала почуття незадоволеності, яку треба було переробляти) зачарувала, врешті-решт, усіх нас, змусила кожного під іншим кутом подивитися на те, що він вважав давно відомим для себе у філософії, про філософію. Кожен віддав незміриму кількість свого часу, своєї енергії, своїх знань, своєї винахідливості цій справі і заслуговує на найглибшу вдячність.

Переклад із французької Валентини СТУКАЛОВОЇ